

„Ne higgyetek értetlen bűneimnek”
A nyelv fenomenológiai és retorikai szférájának ütközése
József Attila kései költészetében

Amikor az 1990-es évtized elején Kabdebó Lóránt egy reprezentatív konferencia keretében arra vállalkozott, hogy leírja azt a változást, amely a húszas évek derekán a modern magyar költészet nyelvében bekövetkezett, hangsúlyozta, hogy ez a változás nem tematikus természetű, ahogyan a modernitás történeti-poétikai tudatában bekövetkező egyetlen módosulás sem az, hanem szemléleti és szerkezeti jellegű. Az előadó akkor így fogalmazott: „a homogén versszemlélet dialogizálttá alakul át. A történelemben beteljesedő egy Igazság helyébe az Egy igazságának története lép. A megformáltság eltűri, sőt kiváltja a hangnemi különbség egyszerre való jelenlétét, a pszichológiai és a logikai hangoltság egymást kiegészítő szervező erejét: a mindennapi életben való jelenlét logikai tudatosítását és az e jelenlét viszonyainak átéléseben megszólaló pszichológiai minősítést.”¹

A dialogizálódás szerkezeti felismerése, mint a korszak elméletileg vezérelt történeti olvasatainak szinte mindegyike, adósa a heideggeri filozófia bizonyos fogalmainak poétikai jelentést kölcsönző Németh G. Béla kérdésirányainak, konkrétan pedig *Az önmegszólító verstípusról* című tanulmányának. Az én szerkezetére és történetére, valamint a lírai személyesség nyelvi megalkotottságára vonatkozó kérdések azért válhattak később oly termékennyé, mert lehetőséget kínáltak arra, hogy a magyar költészeti modernség jelenségeit anélkül helyezzük az európai modernség kontextusaiba, hogy a kapcsolatokat az izmusok történetiségébe menekülő stilisztika technikai olvasatára kelljen szűkítenünk.

Ugyanakkor egy későbbi horizontból szemlélve a versolvasás Németh G. Béla tanulmányai nyomán kialakuló szokásait, joggal állapította meg Kulcsár Szabó Zoltán,² hogy az adósság ma már inkább a hatvanas években megszilárdult olvasási kánonnal szembeni távolságunk felmérésére ad lehetőséget. Az adósságnak erre a kettős természetére utal az is, hogy a kilencvenes évek olvasatai nem csupán elfogadták, hanem utólag meg is erősítették azt az átrendezést, amelyet Németh G. Béla kezdeményezett a József Attila-kánonban, azaz továbbra is elsősorban a „kései József Attila” élvezi az értelmezők figyelmét. Mindmáig számos példát találunk arra, hogy a poétikai olvasatok tapasztalatait az értelmezők visszahelyezik az egyre inkább le-

gendává formálódó életrajzba, és ahogyan már Németh G. Béla is tette, e tapasztalatokkal bizonyítják az öngyilkosság elkerülhetetlenségét. Úgy vélem, hatástörténeti összefüggésben az ilyen eljárásokkal szemben nem csupán eszköztelennek bizonyult Szabolcsi Miklós és Tverdota György történeti filológiája, hanem szándékuk ellenére két okból is támogatták ezt az eljárást. Egyrészt azért, mert bámulatra méltó eredményeket felhalmozó módszerük még akkor is a biográfiai eseményekben kereste a versek keletkezésének magyarázatát, ha az életrajz és a vers között – amint Tverdota György izgalmas *Eszmélet*-értelmezése mutatja – nem sikerül lényegi kapcsolatokat feltárniuk, másrészt azért, mert amint a narrativitással kapcsolatos tapasztalataink megtanítottak rá, egy életrajz „részadatai” is elbeszélés-jellegűek, és minél több ilyen adat áll rendelkezésünkre, azaz minél több lehetséges kezdeményt ismerünk az átfogó életrajzi elbeszélés megalkotására, annál nagyobb szükségünk van a kiválasztás, a keretezés és a kiegészítés eljárásaira, tehát a történeti filológia – tudatosítva vagy anélkül – annál többet kényszerül átvenni eredeti ellensége, a kisajátító legendaképzés irodalmias eszköztárából. E jelenség részletes vizsgálatára azonban itt most nem szeretnék kitérni. Ehelyett meg kívánok maradni abban a körben, amelyet Németh G. Béla és Kabdebó Lóránt idézett fogalmai, az önmegszólításé és a dialogizálódásé nyit az értelmező előtt.

Első pillantásra a két fogalom különbözik abban, hogy amíg Kabdebó Lóránt elsődlegesen történeti jelentéseket kölcsönöz poétikai tapasztalatainak, Németh G. Béla egy verstípust jellemez, de mivel a verstípus előfordulásának megszorodását történeti okokra vezeti vissza, a történeti összefüggések végül szétzúzzák a tipológiát, és bár koncepciójának átdolgozására már nem vállalkozik, a tanulmány végén mégis megállapítja, hogy a József Attilától idézett vers, a *Tudod, hogy nincs bocsánat* nem illeszthető egy sorba a típus kiválasztott példáival, Balassi, Faludi Ferenc, Kölcsey, Vörösmarty és Arany egy-egy versével, továbbá Babits *Csak posta voltál* című költeményével, valamint Kosztolányi *Számadásának* szonettjeivel.³ Mint emlékezhetünk rá, Németh G. Béla a József Attila-i lírapoétika megváltozásának háttérébe a felkínált társadalmi szerepek kiüresedését helyezte.⁴ Kabdebó Lóránt személyes és politikai válságokkal társulva az igazság homogenitásának tarthatatlanságáról ad számot. Gondolatmenetükben közös, hogy a változásnak tragikus tartalmakat tulajdonítanak, és stilisztikai, illetve filozófiai belátásaikra, mintegy a kiüresedés és a felbomlás szükségszerű következményeként az öngyilkosság árnyékát borítják. Tehát bár elsősorban Németh G. Bélának nagyon nagy érdemei vannak a poétikai elvű versolvasás lehetőségeinek kimunkálásában, végső soron mindkét értelmező olyan olvasási módokat erősít meg, amelyek a nyelvi formák és a referencialitás feszültségének eltörlésében érdekeltek. Az említett érdemeket nem kisebbítve úgy láthatjuk, Németh G. Béla nem változtatta meg alapvetően a korábbi tragizáló versolvasás reflexeit,

„csupán” egy fontos megfordítást hajtott végre benne, a referencialitásról a lehetséges olvasatokra helyezte át az értelmezés hangsúlyait.⁵ Kérdés, hogy József Attila verseinek és különösen költészete kései darabjainak értelmezésében fel tudnak-e növekedni és meg tudnak-e erősödni a poétikai alapozottságú olvasásmódok, melyek nem vonják kétségbe, csupán elégtelennek tartják a biografikus olvasás nyilvánvaló eredményeit.

Ebből a szempontból tartom fontos elmozdulásnak, hogy Kabdebó Lóránt az önmegszólítás fogalmának helyére a dialogikusságét helyezte. Az önmegszólítás fogalmának előfeltevése, hogy a versbe vitt én szcenikai szólamai egyetlen felismerhető költői hangnak tulajdoníthatók.⁶ A dialogikusság felfogása ilyen azonosságot nem vár el, nem követeli meg, hogy a beszélő én koncepciója alapján alkossuk meg a néma második személy arcát. Ez a különbség tette lehetővé Kulcsár-Szabó Zoltán számára, hogy Kabdebó dialógusfogalmát, a fogalom retorikai térszerkezetének részletekbe menő kibontása után, áthelyezze a *Tudod, hogy nincs bocsánat* elemzésébe, ezáltal jutva Németh G. Béláétól eltérő, meggyőző eredményekre.

Éppen ezek az eredmények bátoríthatnak bennünket arra, hogy az én térszerűségét olyan versben vizsgáljuk, amelyben az aposztrophé József Attila-i alakzata az eddig elmezeteknél bonyolultabb szerkezetbe illeszkedik. Ilyen vers a *Ki-be ugrál...* című, amelyet Kabdebó Lóránt annak bizonyítékául idéz, hogy azon a költészettörténeti ponton, ahol az elgondolás alanyként és tárgyként színre vitt személy egysége a beszédben megbomlik, és a reprezentált igazság önkimondásába vetett hit meginog, József Attila költészetében is a személyes lét eredendő dialogicitásának feltételezéséből alakul ki a vers egyik megújuló, történetileg is releváns formagondolata. Kabdebó Lóránt azonban nem elemzi a tanulmány végén részlegesen idézett verset, és ennek oka azt hiszem nemcsak az, hogy József Attila csupán mellékszereplője tanulmányának, hanem az is, hogy a dialogicitás szemléleti szerkezetét Németh G. Béla-hoz hasonlóan ő is a heideggeri létfilozófia bizonyos megállapításai alapján igyekszik feltárni. Ne feledjük, ennek Németh G. Béla esetében a korabeli magyar humánkultúra irányultságának egészére ható jelentősége volt. Másutt szintén bővebben vizsgálandó részkérdése e kontextusválasztásnak, hogy Németh G. Heidegger korai fő művét, a *Lét és időt* egy válság leírásaként és lenyomataként olvasta. A személyiség válságának jellemzése a létfeledtség és a léttől való menekülés ontológiai tapasztalata körül forog. Kabdebó Lóránt ehhez képest semmi újjal nem szolgál, a válság értelmezési sémáját nem kérdőjelezi meg, és a *Lét és idő*ből kiemelt fogalmak itteni műveleti értékét sem módosítja. Amit mégis megtesz, hogy visszakeresi a Németh G. által csak utalás-képpen hivatkozott heideggeri helyet. Ám már ez is elegendő meglepetéssel szolgálhatna. Ugyanis a létfeledtség és a léttől való menekülés Heideggernél egy áthelyezésekből előálló mozgás leírása, az ontológiai tapasztalat redukciója tehát egy jól meghatározható topológiai szerkezet felvázolásához vezet.

Heideggernél ezt olvassuk: „Jóllehet a hanyatlásban az önmaga létének tulajdonképpensége egzisztensen elzárult és félreszorult, ez az elzárultság azonban csak a feltárultság privációja, amely fenomenálisan abban nyilvánul meg, hogy a jelenvalólét menekülése önmaga elől való menekülés. Azáltal, amitől menekül, a jelenvalólét éppen önmaga »mögé« kerül. Csak amennyiben a jelenvalólét ontológiailag lényegszerűen a hozzátartozó feltárultságon keresztül egyáltalán szembekerül önmagával, annyiban tud önmaga elől menekülni. Ebben a hanyatló elfordulásban persze nincs megragadva a menekülés mielőltje, de még csak tapasztalat tárgyává sem lesz egy odafordulásban. Mégis, a tőle való elfordulásban »jelen« van az, amitől a jelenvalólét elfordul.”⁷

A válság, vagy Heidegger szóhasználatában a hanyatlás leírása a tulajdonképpeni és a feltáruló közti kommunikáció elzárulásáról számol be, maga a kommunikáció viszont, ha sikeres lenne, a metafizikus gondolkodás hagyományos feltételei, azaz a tulajdonképpenségek elsődlegessége mellett menne végbe. A kommunikáció tehát olyan átfordítást jelentene, amelynek során a beszélgetésben részt vevők szembekerülnek egymással, és a jelenvalólét nem menekül el ebből a helyzetből, azaz önmaga elől. A leírás topográfiájában nem nehéz észrevenni a tükrözés sematikáját, a másollét e sajátos formáját: a tulajdonképpeni lét csak a jelenvalólét tükrözése által kerülhet oda, ahol pedig nincs, a feltárultságba. A jelenvalólét menekülése – amit úgy kell elképzelnünk, mintha valaki hátat fordítana a tükörnek, de a tükörkép változatlanul nézné őt – szertefoszlatja a tükrözésnek ezt a megértett heterotípiáját.

A későbbi irodalmi recepcióban – és itt elsősorban Tandori Dezső verseire, egész pontosan a hetvenes évek szemléletváltását kezdeményező *Töredék Hamletnek* című kötetre utalok – József Attila költészetét az én topológiájának újragondolása tette a korábbiaktól eltérő módon olvashatóvá. Amikor a személy a tér alakzatává és alakítójává vált Tandori lírájában, minden egyéb jelhez hasonlóan az »én« is olyan helyként mutatkozott meg a megalkotott nyelvi világban, amely nem a jelentésteli azonosság megvalósítása felé terelte az olvasást, hanem hogy szüntelenül arra reflektáljon, miként tölthető be egyáltalán a hely jelentéssel. A *Töredék Hamletnek* lírájában az én, a személyesség azonosítója szüntelenül mozgásban lévő, betölthetetlen grammatikai térnek bizonyul, ami éppen ezért a várakozásban, a következés, a keletkezés ígéréteiben képes önmagát megjeleníteni: „Minden hogy kitágult, mióta / elmozdulhatok nézésesem mögül. / Nem fedi el többé képeivel / azt, aminek már nevet sem adok, / amibe csak hanyattbukhatok. / Áthullok eszméletemen. / Állandóan következem.” (*Minden hogy kitágult...*) E sorok kulcsszavai, közülük is elsősorban az „eszmélet”, világosan utalnak arra a szoros kapcsolatra, amely Tandori korai költészetét József Attilához kötötte, az én topológiájában tapasztalható különbségek a személyiségfelfogás megváltozására hívják fel a figyelmet.

Mielőtt azonban e változás részleteivel foglalkoznánk, és tanulságaival visszatérnénk József Attila költészetéhez, egy megjegyzést kell tennünk. Az imént idézett sorok egyik megértési nehézsége abból ered, hogy a versben a beszéd perspektívája rögzítetlen, nem rendelhető egy, a prezencia elve szerint megragadható énszerűséghez, testesítse meg azt a költő biografikus személye, vagy az olvasás során megalkotott egységes lírai én, éppen ezért nem vonható be az értelmezésbe mindaz, ami a pszichológia, a filozófia és a szociológia alkalmi szötteseként hagyományosan a szövegek háttérét szokta alkotni. Nincs más megértenivaló a szövegben, mint az én topológiája.

A vers első két sora – „Minden hogy kitágult, mióta / elmozdulhatok nézésesem mögül” – megkettőzi a beszéd perspektíváját, és nem mond többet e két nézőpont viszonyáról, mint hogy a megnyíló tágasságban nem kerülhetnek egymással fedésbe, mozgásuk nem párhuzamos, hanem széttartó, és az időbe helyezett („mióta”) tér éppen ezáltal válik tágassá. Itt tehát már biztosan nem alkalmazható a személy léttörténetének heideggeri elbeszélése, hiszen e sorok elutasítják maguktól a máshollét, az idegenség fenomenológiájának tükrözésen alapuló képzeteit, és egész metaforikáját. De vajon mi e tágulás oka? A megkettőzött perspektíva természetesen magát az ént is megkettőzi, mégpedig grammatikai és logikai értelemben egyaránt, csakhogy a mondatban kifejezett birtokosi viszony („nézésesem”) grammatikai egységét lebontja az állítás logikája (elmozdulhatok nézésesem mögül). Így tehát a grammatika és a logika megszokott egysége felbomlik, a személy kognitív térszerkezetében az elmozdulásnak, a széttartásnak ugyanazt a mozgását követik, mint amit az én perspektívaszerkezetében tapasztaltunk. A grammatikai és a logikai viszonyok e kereszteződése, illetve a grammatika logikai destrukciója, ami az azonosság és az azonosítás minden lehetőségét megvonja az én történetétől, Tandorinál meglepő módon nélkülöz minden tragikus felhangot. Ez a hangoltság azonban talán csak a hatvanas években megalapozott József Attila-recepció reflexeivel szemben nevezhető meglepőnek, és talán nem is olyan nagy a hangoltságbeli távolság József Attila és Tandori lírája között, amint ahogy első olvasásra sejtenénk.

Tandori verse végső soron utópikus kicsengésű: „Állandóan következem”. A zárósor jövőidejűsége felszámolja a távollét és a jelenlét különbségét, hiszen az aktív várakozásban elővételeződik, tehát jelen van a távollevő, úgy azonban, hogy ez a jelenlét a szüntelenül következő, tehát beteljesülést, be zárulást nem ismerő jövőhöz tartozik. Ebben a jelenben a térnek és az időnek ebben a posztulált pontjában a távollét összeolvad a jelenléttel, és a tér, valamint az idő között az egyneműsítés kódjai érvényesülnek, hiszen a következő ugyanannyira a tér, mint az idő eseménye. Ez a modern szubjektumnak a relativitás elméletétől áthatott utópiája, amit Tandori verse radikálisan ért, mert a jövőt megfosztja az eljövétel lehetőségétől, attól, hogy egyszer másképpen is jelen legyen, mint a várakozásban. Így tárul fel előttünk Tan-

dori utópizmusának paradoxona, ami, jegyezzük meg, radikalitása, célképzetének logikai lehetetlensége, azaz a viszonyulás felszámolhatatlansága révén tökéletesen egyedi a magyar kultúrában. Utópizmusa ugyanis a várakozásban csak az el-mozgásra ad lehetőséget, tehát nem a jövő megvalósítására irányul. Ez a mozgás az utópia szempontjából céltalan, mégpedig szó szerint, megfosztja az utópiát a céljától, és nem is tehet másként, hiszen az utópia a tér és vele együtt az én megszűntetésében érné el célját, ami, ha sikerülne neki, a személy nem lehetne jelen a jövőben. Innen van, hogy Tandori versének hangoltsága nem tragikus, hiszen sajátos utópizmusa rejtett módon nem a végre irányul, hanem a várakozás derús fenntartására.⁸

Úgy tűnik tehát, Tandori versében nem csupán a grammatika és a logika útjai keresztezik egymást, hanem a logikai szférában is ellentmondást tapasztalunk. Mindez együtt jár a nyelv, a beszéd funkcióváltásával. A kereszteződések a retorika szférájában is éreztetik hatásukat. Mindenekelőtt abban, hogy a vers lemond a poétikus nyelvhasználat hagyományos eszközeiről, a metaforikus megnevezés képkinszéről. És ezt az igényét nem csupán bejelenti, hanem meg is valósítja. Egy olyan egyszerre költői és filozófiai nyelvet dolgoz ki, amely bámulatra méltó pontossággal képes beszélni saját – meglehetősen bonyolult – szemléletének fenomenológiai szerkezetéről. E nyelvváltás szükségessége abból a – nem annyira wittgensteini, inkább nietzschei gyökerű – belátásból fakad, hogy a nyelvi képek mint retorikai tárgyak nem a világban vannak, oda a nézés, a képzelet, a nyelv helyezi őket, mégpedig nem valamilyen hiba, kiküszöbölendő tévedés folytán, hanem azért, mert agyunk csak jelszerű természettel bíró információkat képes feldolgozni, a puszta dologi lét számára megművelhetetlen. Feltéve azonban, hogy valóban így van, a vers poétikai programja maga is utópikus jellegű, ami magában hordozza megvalósíthatatlanságát, hiszen a vers par excellence nyelvi, retorikai képződmény, ami azt is jelenti, hogy a benne érvényesülő retorikai mozgások, térviszonyok szükségszerűen képeket létesítenek. Maga a kereszteződés, a felcserélés sem más, mint kép. A grammatikai és a logikai szféra akkor is a retorika terében alkotja meg a személyiséget, ha időbeliségének és térbeliségének fenomenológiai szerkezete eredendően nem retorikus szerkezetű. A személy olyan helynek bizonyul, amely egyetlen perspektívából nézve sem rögzíthető, szüntelenül eltolódik, áthelyeződik, nyitottan a felcserélés és a helyettesítés mozgásai előtt. Így azután a személy létét nem jelölheti semmiféle azonoság, csupán egy másik személy hasonló mozgása: Megkondítod magad, mint egy teret, melyben eltávolodhatom”, olvassuk az *Egymás* című versben, a tér eseményeiről pedig a *Személy* című költemény tudósít: „MINTHA MAGAM HELYETT / TÉGED HAGYNÁLAK EL / AZTÁN MEGBÁNVA MÉGIS / HELYETTED MAGAMAT”.

Úgy vélem, ha mélyebben meg kívánjuk érteni az én helyzetét József Attila azon költeményeiben, amelyek nem csupán a szakirodalom, hanem a kortárs

irodalmi recepció tanúsága szerint is hatékonyan részt vettek a magyar líra történetében a húszas évek derekán tapasztalt szemléleti változásban, nem utasíthatjuk el magunktól a személy idegenségének azokat a topológiai tapasztalatait, amelyekkel Tandori korai költeményei szolgálnak. Ebből a perspektívából mintegy mellékesen azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy vajon megszabadítható-e József Attila költészete az életrajz által rákényszerített tragikus hangoltságtól?

Amikor Kabdebó Lóránt a húszas évek második felében végbement poétikai szemléletváltás lényegét a líra dialogizálódásában ragadta meg, az előzményeket tekintve meglepő módon nem olyan költeményből idézett József Attilától, amelyet besorolhatnánk az „önmegszólító” versek típusába. Ehelyett a „válságnak” egy másik vonására kívánt utalni, arra, hogy a dialogizálódás hátterében megsejtett lelki és társadalmi folyamatok felszámolhatták volna magát az alkotóképességet is, ha nem születik meg az a poétika, amely az én többes színrevitelét lehetővé teszi.⁹ Holott a részlegesen idézett vers, az 1936-ban keletkezett *Ki-be ugrál...* egészen másfajta következtetésekre is módot adhat:

Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem.
Ha megbolondulok, ne bántsatok.
Erős karokkal fogjatok le szépen;

ha majd egész valómmal kancsítok –
ne mutassatok öklöt, úgy se látom.
A semmiből vissza ne rántsatok.

Gondoljátok meg: Ezen a világon
nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom,

amíg elkészül ez a költemény...
Mint úrt a fényoszó, csupasz tekintet
kutatja bennem: Mit vétettem én,

hogy nem felelnek, akárhogyan intek,
hogy nem szeret, ki jog szerint enyém.
Ne higgyetek értetlen bűneimnek,

míg föl nem ment az odvas televény.

Mivel az európai hagyomány a személyes fogantatású verset kezdetől fogva a kommunikáció helyének tekintette, a megszólítás alakzatának éppen a távolság és a közelség oppozíciójában lehetett beszédalapító jelentősége, hiszen az aposztrophé mindig egymás felé fordítja a beszéd alanyi és tárgyi ol-

dalát, miközben az alanyi oldal, a megszólító a maga perspektívájából személyes entitást, Paul de Man terminológiája szerint arcot kölcsönöz a megszólítottnak. A megszólítás így válhatott képessé arra, hogy a távolságot közelséggé változtassa. A személyiség modern képzetrendszerének kialakulásával, tehát az én idegenségtapasztalatának elmélyülésével a megszólítás alakzata egyre közelebb került ahhoz a funkcióváltáshoz, amely jól megfigyelhető a modernitás kezdetén: az aposztrophé a szolipszizmus alakzatává vált. A váltás előtti utolsó pillanatot örökíti meg számunkra Goethe *A kedves közelléte* című verse, amelyben a „vagyok” alanyi önkijelentése és a „te vagy” tárgyi kijelentése még akadálytalanul olvadhat össze a „rád gondolok”, „téged látalak”, „téged hallak” sorban, és így a vers zárata a távolságot sikeresen változtathatja közelséggé, ugyanakkor e sajátos inverziót, mint valami fuvallat, amely később viharrá erősödik az európai lírában, már megérinti a kétség: mivel a másik személy az én számára mindig eljövendő, azaz a várakozás téridejében jelenik meg, eljövetele az én perspektívájából sosem biztosítható. A megszólítás csupán hívás és csábítás lehet, így az arc, amit az alanyi pólus a tárgyinak kölcsönöz, egyszerre ígélet és csalás. Goethe versének záró kérdése, ha csupán részlegesen is, a várakozás bizonytalanságában visszavonja az én és a te, a közelség és a távolság egybeoldódását: „Lelkünk egymástól bármi messze válva / összetalál. / A nap lemegy, csillag gyúl nem sokára. / Óh, jössz-e már?”.¹⁰ A romantika költészetében az aposztrophé már a magány, a szolipszizmus alakzataként jelenik meg, és csupán a méltóképpen felékesített halál ígéri vagy csalja a vágyakozó tekintet elé a pólusok egységét. Így funkcióváltásának következtében éppen a megszólítás alakzatában válik nyilvánvalóvá, hogy a beszélgetésként értett, azaz létét mindig viszonyokban érzékelő én léte nem a jelen, hanem a befejezettséget nem ismerő jövő felé nyitott, keletkező lét, ami mindig eljövőben van. Mindez a beszéd retorikai és fenomenológiai dimenziójának ütközését is maga után vonja, hiszen retorikai értelemben a megszólítás az alany számára megjeleníti a tárgyat, fenomenológiai értelemben viszont csupán elővételezi, hogy megnyissa az alany és a tárgy kölcsönös keletkezéstörténetét anélkül, hogy felkínálna az egyesülés, azaz a befejezettség lehetőségét. A megszólított csak az énhez tartozó másik alakját veheti fel. Ez a viszony kölcsönöz létet a beszéd alanyi és tárgyi pólusának, anélkül azonban, hogy távolságuk az énben közelséggé változhatna. Az önmegszólítás egységalapító aktusként való értelmezése alighanem éppen ezt nem veszi figyelembe.

Sajátos, de az eddigiekből jól érthető paradoxon, hogy a modern európai költészetben maga a vers is hasonló viszonyba kerül az olvasójával. Az olvasó címzettből a keletkezés társává válik, azzá a másikká, aki megvalósítja, azaz egy személyiség hajlásszöge alatt a létbe helyezi a szöveget. Önmagában is tanulságos és bizonyító erejű, hogy miként változik meg és bontakozik ki drámaian egy eredetileg talán nem is oly jelentősnek látszó gondolat a

a Baratinszkij olvasó Mandelstam és a Mandelstamot olvasó Celan egy-egy kitüntetetten fontos ars poeticájában.

Kevés jutott nekem, s hangom se harsány,
de élek mégis, és a földön itt
valaki bennem is gyönyörködik:
kései sarjam fölhalálja majd tán
versemben sorsomat; s ki tudja? hátha
hasonlít lelkünk arcvonás szerint,
s úgy lelek benne olvasómra, mint
kortársaim közt egy igaz barátira.¹¹

Baratinszkij imént idézett *Osztályrészem* című versét olvasva veti később papírra Oszip Mandelstam *A beszélgetőtársról* szóló esszé ismert sorait:

Minden embernek vannak barátai. Miért ne fordulhatna a költő is barátaihoz, a hozzá természetből fogva közel álló emberekhez? A hajós a kritikus pillanatban lezárt palackot hajít az óceán vizébe nevével és sorsának leírásával. Hosszú esztendő múltán, miután a dűnék között hányódott, és megtalálom a homokban, elolvasom a levelet, megismerem az esemény dátumát, az elhunyt végakarátát. Jogomban állt ezt tennem. Nem idegen levelet nyitottam fel. A palackba zárt levél annak szólt, aki megleli. Én találtam rá. Tehát a titokzatos címzett is én vagyok.¹²

Paul Celan, Mandelstam fordítója, 1958-ban megtartott brémai beszédében úgy olvasta újra a számára oly fontos orosz költő kijelentését, hogy azzal egyszerűsrim példát is nyújtott a szövegben foglalt elgondolásra:

A vers, mint a nyelv egyik megjelenési formája, lényege szerint párbeszédszerű, ezért palackposta lehet, amit abban a reményben bocsátanak vízre – persze nem mindig megin-gathatatlan reménnyel –, hogy valahol és valamikor partot ér, szívtájékon talán. A versek is ilyenek: úton vannak valami felé. Mi felé? Egy nyitott, elfoglalható, egy megszólítható személy felé, aki éppen te vagy, a megszólítható valóság felé. Úgy gondolom, ilyen valóságokról van szó a versben.

A három idézett szöveg jelképesen átöleli a modernitás egész történetét. Amíg Baratinszkij saját sorsának foglalataként, befejezett üzenettel bocsátja útjára a verset, Celannál a költemény a nyelv megjelenési formájává válik, mindenekelőtt tehát a nyelv jelenik meg benne, de nem egyszer és mindenkorra lezárt értelemmel, csupán az értelem lehetőségével, ami a megszólításban válik valósággá. Így a vers általános létmódja válik aposztrófikussá, miközben a megszólítás két pólusán elhelyezkedő személyek keletkezése is nyelvi eseményként gondolható el, távolságuk sosem fordítható át közelség-

gé. Számunkra mindez azért fontos, mert így igazolható, hogy József Attila verseiben a beszéd megszólítottja a személy keletkezésének feltételeként értett másik, az én külvilága, másfelől a vers keletkezésének feltételeként értett másik, az olvasó. És mivel e megszólítottak felé nem ugyanaz a megszólítás fordul, közöttük is távolság állhat elő.

A *Ki-be ugrál...* esetében az én a te oppozíciójában láttatja magát. Nem nehéz felismerni a versben az örült–erős, a semmi–világ és a vétkes–bűntelen ellentétpárokat. Az én kezdettől fogva a kettősségek, az ellentétek már-már elviselhetetlen feszültségű kereszteződésekként jelenik meg. Ezért lehet fontos az első sorban a „két” számnév egyebekben nem feltétlenül szükséges használata: „ki-be ugrál két szemem”, amit a 4. sorban megerősít a tekintet, illetve a tekintet metonímiájaként értett „egész valóm” kereszteződésének képzele: „ha majd egész valómmal kancsitok”. Az ellentét két pólusának viszonya a megszólításban távolról sem szimmetrikus, az én és a ti, illetve később az én és az ők helyzetbeli különbsége nyilvánvalóvá teszi, hogy a kommunikáció fenntartása érdekében az ének kellene bensővé tennie a feltételezett külső tekintet perspektíváját. Ezt meg is teszi, de erre csak azon az áron van lehetőség, ha megbetegíti, illetve ha vétkessé teszi magát: „Ha megbolondulok, ne bántsatok”, „csupasz tekintet / kutatja bennem: Mit vétettem én”. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a vétkesség egész témakörének beszüremkedése a versbe a kritikai kiadás tanúsága szerint csupán az első megfogalmazás után felismert szervezője az én keletkezésének.¹³ Ennél is lényegesebb azonban, hogy a „Ne higyjeter értetlen bűneimnek” sorban az én megpróbálja a megszólított tudtára adni, hogy a vétkesség egész diskurzusa, és talán a bolondságé is olyan retorikai séma, amely az én belvilágának és külvilágának ebben a súlyos ellentétében és egyensúlytalanságában az én belső perspektívájából nézve a személy keletkeztetésének egyedüli lehetőségekként maradt meg. Ugyanez a felszólítás természetesen az olvasónak is szól, és József Attila költészetének recepcióját ismerve mindmáig szinte kiáltásként visszhangzik. Amikor ugyanis József Attila költészetének kései korszaka és azon belül is elsősorban a modern személyiség válságként érzékelt szemléletváltozásával kapcsolatba hozható versek kerültek a recepció előterébe, a biografikus és a lírai én összeolvadásának feltétele mellett szinte elkerülhetlenné vált, hogy az értelmezők ne kívánják kiolvasni József Attila munkáiból a skizofrénia és a halál felé vezető út nyomait, és hogy ne visszafelé, a halál felől olvassák az egész életművet. Úgy vélem, mindez arról árulkodik, hogy a személyiség öntapasztalatában végbement változásokat a magyar versolvasói közösségeknek mindmáig nem sikerült egészen feldolgozniuk, tehát hogy a József Attila által éles reflexivitással emlegetett értetlenség mostanáig nem tűnt el maradéktalanul: hiszünk a bűn diskurzusának, ha nem értjük is teljesen.

A megszólítás két pólusa között a *Ki-be ugrál...* esetében sikertelen marad a kommunikáció. A 7.-től a 10. sorig terjedő középrészének mindkét oldalán ta-

lálható az erre utaló kijelentés: „ne mutassatok öklöt, úgy se látom”, „nem felelnek, akárhogyan intek”. Az én belső és külső világa azonban nem csupán térbeli, hanem időbeli törést is mutat. A bolondság és a bűnösség diskurzusa által megteremtett pólus a jövő felé nyitott („ha megbolondulok”, „ha majd egész valómmal kancsitok”), míg a „ti”-ként megszólított én-külvilág pólusa, a megszólítás, a vers megírásának jelenében marad („Gondoljátok meg”). Ennek figyelembevételével érdemes közelítenünk a közép-részhez, ahol feltűnően nagy számban fordulnak elő a tagadás formái. Ezek meglehetősen nyilvánvalóvá teszik, hogy a két pólus kereszteződése olyan távolságba lendíti a megszólított és a megszólítottat, az én belső és külső világát, hogy a köztük lehetetlenné váló kommunikáció miatt az én keletkeztetésére nincsen mód. A vers mégis kísérletet tesz arra, aminek a lehetetlenségét a térben megtapasztalja. Itt tehát újra a nyelv retorikai és fenomenológiai szférájának ellentétébe ütközünk. Hiszen csak azáltal mérhető fel, mi az, ami a fenomenológia szférájában nem történhet meg, ha ugyanez a retorika szférájában megtörténik. Miközben az én belső világa a szemünk előtt számolódik fel, mégis felőle érkezik a megszólítás, az ennek ez a dimenziója kölcsönöz arcot a megszólított másiknak: „Gondoljátok meg: Ezen a világon / nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én, / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom, // amíg elkészül ez a költemény.”

Ez az a pillanat, amikor a vers önmagát kezdi el olvasni, mégpedig olyan helyként, ahol a távolra lendülő ellentétek egymást keresztezik, és így távolságuk is láthatóvá válik. Az olvasás iránya azonban éppen ellentétes a megszólításével. Az olvasó pillantása mindig kívülről vetül a szövegre, hiszen a megszólításra felel. És ne feledjük, az olvasás feltétele ebben az esetben az, hogy a külső perspektíva ne higgyen a belsőnek, szegüljön vele szembe, keresztezze. Az igazság egysége azonban kívülről sem állítható helyre, mert az olvasás külső nézőpontja csak az írás belső nézőpontjához mérheti magát, amiben viszont nem bízhat meg, nem hagyatkozhat rá. Így az olvasásban megteremtett személyiség is hasonlóképpen kettéhasad: olyan beszéd nyomait követi, amelynek nem hisz, ám hogy nem szabad hinnie, azt éppen a megszólítottól tudja.

Úgy vélem, a József Attila kései költészetének legfontosabb, korszakváltást is jelölő sajátossága nem az „önmegszólítás” funkcióváltása,¹⁴ és nem is a vers dialogizálódása, ami csak a retorikai szféra jelenségeit teszi megragadhatóvá, hanem a nyelv retorikai és fenomenológiai szférájának ellentéte, és távolra lendülő ellentétek kereszteződése a vers téridejében. Ez az ellentét, a közelségbe való átfordítás lehetőségét kizáró távolság teszi az ént hely nélkülivé. A megszólítás retorikai eljárása oda helyezi, ahol fenomenológiai szerkezete folytán pólusainak kommunikációjából nem jöhet létre. És ugyanilyen hely nélkülivé válik a versek olvasása is. Külső nézőpontja felszámolódik az önmagát tagadó belső nézőpont bizonytalansága miatt.

1 KABDEBŐ Lóránt, *Költészetbeli paradigmaváltás = „de nem felelnek, úgy felelnek”. A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján*, szerk. KABDEBŐ Lóránt és KULCSÁRSZABÓ Ernő, Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1992, 53–82., itt: 80.

2 „A modern magyar költészet történeti és elméleti érdeklődés által is vezérelt olvasója számára nem meglepő, hogy egy-egy verselemzés, de akár líratörténeti problémák kapcsán előbb-utóbb Németh G. Béla egyik tanulmánya kerül az útjába. [...] Azok a verselemzési és – nyugodtan állítható – versolvasási szokások, amelyek ma mind a jelenkori irodalom, mind a teoretikus reflexió felől ellenállásba ütköznek, nem kis mértékben adósai Németh G. Béla írásainak. Adósai abban az értelemben is, hogy sok esetben éppen az ő belátásai nyomán születnek meg azok a belátások, amelyek ezt a feszültséget (a modern versolvasás 60-as éveken megszüllárdult kánonja és e kánon saját korlátainak megtapasztalása között) egyáltalán érzékelhetővé teszik.” KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *„te” lírai alakzatának kérdéséhez = Uő, Az olvasás lehetőségei*, Bp., JAK-Kijárat, 1997, 41–51., itt: 41.

3 „Van-e tehát ezek gondolkodása, élményköre s az említett költők gondolkodása és élményvilága között is valami korszakra jellemzően közös. Igennel felelni természetes volna, ha a fősorolt nevek között ott nem volna, prominensen nem volna ott József Attiláé. Feloldható-e e dilemma?” NÉMETH G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról = Uő, Hosszmetsetek és keresztmetsetek*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 264–296., itt: 296.

4 NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 286.

5 Kulcsár Szabó Ernő ugyanezt a szerkezetet fedezte fel Ady lírájának recepciójában. Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az „Én” utópiája és létesülése = Uő, A megértés alakzatai*, Debrecen, Alföld, 1998, 46–68.

6 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *i. m.*, 42.

7 Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, Bp., 1989, 338.

8 Bizonyára nem véletlen, hogy a jövő befejezettségére, azaz a távollét és a jelenlét összeolvadására irányuló utópizmus a *Csak elhomályosítom* című versben, amelyet így nevezhetünk akár a *Minden hogy kitágult...* ellendarabjának is, a létezésnek platóni barlang hasonlatba foglalt tükörszerkezetéből indul ki: „Csak elhomályosítom, ami már / mögém oly élesen kirajzolódik, / tőlem csak egyre kihaltabb lehet, / egyre élőbb, egyre kihaltabb. // Ha majd minden lemarad / egy hirtelen rámnyílt határon, / befogad, hol nincs folytatásom, / mindenem a helyén marad. // Elvesztik elmúlásukat, / nincs mi következzen mire, / átváltozásuk már örök, / két fele nélkül összeér.”

9 „De mindketten [ti. Szabó Lőrinc és József Attila] tudták, hogy ebből a válságból a vers kimenthető: a homogén igazságot feladva a dialogizált hangoltságú vers.” KABDEBŐ Lóránt, *i. m.*, 81.

10 SZABÓ Lőrinc fordítása.

11 CSOÓRI Sándor fordítása.

12 Oszip MANDELSTAM, *A beszélgetőtársról = Uő, Arnyak tánca*, Bp., Széphalom, 1992, 53.

13 A „Ne higgyetek értetlen bűneimnek” sor helyett az első fogalmazványban ez állt: „Ne higgyetek értetlen düheimnek”, a „míg föl nem ment az odvas televény” sor korábbi változatai pedig ezek: „míg el nem rejt az odvas televény”, „míg föl nem fal az odvas televény”. *József Attila összes versei*, sajtó alá rend. STOLL Béla, Bp., Balassi Kiadó, 2005, 382–383.

14 Hasonló eredményre jut Kulcsár-Szabó Zoltán is idézett tanulmányában: „Mindebből arra lehet következtetni, hogy az önmegszólítás alakzata legalább annyira problematizálja az »én« (vagyis az arc nélkül megszólaló, tálnyos »hang«) szerepkörét, mint a versben reprezentált, de »néma« második személyét. A vers azt sugallja, hogy »én« és »te« egymás számára átláthatatlanok, vagyis az »önmegszólítás« képlete félrevezetőnek bizonyul.” KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *i. m.*, 50.